

עוד לתולדותיו של ר' משה קאשטרו – מחכמי ירושלים במאה ה־ט"ז לאור מסמך מן הגניזה*

אברהם דוד

מסמכי הגניזה הקהירית מסופם של ימי הביניים, שעד כה נעשה בהם שימוש מועט, חושפים בין השאר טפח מאישיותם של החכמים בירושלים, בעיקר אלו שחיו ופעלו במאה ה־ט"ז,¹ שאך מעט מתולדותיהם נודע עד כה. אחד החכמים שזכה לתהודה כלשהי במסמכים אלו, היה ר' משה קאשטרו. חכם זה היה בן למשפחת קאשטרו הספרדית, שאחזים מבניה ישבו במצרים באותה עת ואף לאחר מכן, ועם המפורסמים שבהם נמנו ר' אברהם קאשטרו, מנהל בית המטבע (דרב אל צ'רב),² ובנו יעקב קאשטרו – מהריק"ש.³ הנה זה לא מכבר נתפרסמה על ידי⁴ איגרת מעניינת, שאותה שיגר ר"מ קאשטרו בשנת רע"ג או ראשית רע"ד לאחד הגבירים החשובים בקהילת יהודי מצרים – ר' אברהם אבן שאנג'י בדבר הסיוע הכספי, הנחוץ להבטחת קיומה של הקהילה הירושלמית.⁵ מאותה איגרת עולה דמותו של הכותב כמנהיג בקהילה הירושלמית, המופקד ככל הנראה על העניינים הפיננסיים, ואולי אף על יותר מכך. ר"מ קאשטרו מספר באיגרתו כבדרך אגב על קשריו המשפחתיים לר' אברהם הלוי – המקובל הנודע, ולר' אברהם זכות – האסטרונום וההיסטוריון המפורסם, שאף הוא ישב בירושלים בסוף ימיו, כלשונו: 'כה"ר אברהם הלוי יצ"ו אשר גדלני כאב, והוא בעל אמי ודודי החכם כה"ר [אברהם] זכות יצ"ו'.⁶ נראה קרוב

* מחקר זה משולב במפעל 'אורינס יודיקוס' (מקורות לתולדות היהודים בארצות האסלאם) שבמכון בן-צבי. בבירור כמה עניינים, נועצתי עם ידידי פרופ' א' שוחטמן, ואמורה לו בזה תודתי.

1. ראה א' דוד, 'לתולדות בני משפחת שולאל במצרים וארץ ישראל בסוף התקופה הממלוכית וראשית התקופה העות'מאנית לאור מסמכים חדשים מן הגניזה', גלות אחר גולה, מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט ירושלים תשמ"ח, עמ' 374–414. (להלן: דוד, משפחת שולאל); הנ"ל, 'לתולדות חכמים בירושלים במאה השש-עשרה לאור מסמכים חדשים מן הגניזה הקהירית', שלם, ה (תשמ"ז), עמ' 229–249. (להלן: דוד, לתולדות).
2. לאחרונה יצאו כמה מחקרים המאירים צדדים שונים באישיותו של ר' אברהם קאשטרו. מחקר מסכם בעניינו, ראה א' דוד, 'לתולדותיו של אברהם קאשטרו לאור מסמכים מן הגניזה', מיכאל, ט (תשמ"ה), עמ' קמז–קסב, וכן במאמרו של שוחטמן הנזכר להלן (הערה 3), עמ' 387–403.
3. ראה עליו דיון מסכם אצל א' שוחטמן, מבוא למהדורת שאלות ותשובות רבינו מאיר גאויזון זצ"ל בעריכתו, ירושלים תשמ"ה, עמ' 80–81; הנ"ל, 'עוד לדמותו ולקורותיו של אברהם קאשטרו', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 393–394.
4. ראה דוד, לתולדות, עמ' 236–243.

לוודאי שר"מ קאשטרו חונך על ברכי אביו-חורגו הנ"ל עוד בספרד של ערב הגירוש,⁷ ואפשר שהוא הצטרף אל האב בנדודיו השונים⁸ ברחבי אירופה והמזרח מאז הגירוש ועד הגעתו לארץ ישראל.⁹ עם רבותיו של ר"מ קאשטרו נמנו ר' לוי אבן חביב (הרלב"ח), ר' דוד ן' שושן, ומאוחר יותר גם ר' יעקב בירב שהיה ראש ישיבה בירושלים במשך כמה שנים בעשור השני של המאה הט"ז.

על דמותו הרוחנית של חכם זה ידוע אך מעט. בשנת רפ"א חתם עם חכמים אחרים בירושלים על איגרת בני הישיבות: 'משה בכ"ר צדיק די קשטרו',¹⁰ ובוויכוח הסמיכה המפורסם בשנת רצ"ח עמד לצדו של הרלב"ח. בעניין זה נשתמרה ממנו תשובה מפורטת, שבה הוא חולק נמרצות על דעת רבו – ר"י בירב, ואמנם זה האחרון תוקף אותו קשות על כך.¹¹ ר"מ קאשטרו זכה להוקרה מיוחדת מצד הרלב"ח הכותב עליו: 'ואומר אותה בשם אומרה אלי, הלא הוא אדם חכם בתורה בקי בכל המשנה ופירושה, שלם במדות מתנהג בנקיות ופרישה, אח וגביר לי החכם המעולה כה"ר משה די קשטרו'.¹² בנו רפאל בן החכם כה"ר משה קאשטרו יצ"ו נהרג בדרכו למצרים, כפי שעולה משטרי עדות מן התאריכים: 'יג לחודש אב שנת רחמים' [רצ"ח] ו'י"ג סיון שנת ש'.¹³

5. היה אחד מחשובי הסוחרים היהודיים במצרים במחצית הראשונה של המאה הט"ז. על פעילותו הפילנתרופית למען קהילת ירושלים מצינו גם באיגרת, שנשלחה על ידי ר' יוסף בן פרץ קולון מירושלים לר' ניסים (ביבאס), חבר בית דינו של הנגיד ר' יצחק שולאל בשנת רע"ב. פורסמה על ידי דוד, לתולדות, עמ' 230–236. מצינו זכרו במסמכי גניזה אחדים, ראה דרך משל: באוסף קמבריג' 323, TS 12, 15; TS NS 226, 168; TS Misc. 28, 145, 313; TS AS 145, ובספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק 13, ENA NS 52.
6. ראה דוד, לתולדות, עמ' 242, שורות 12–14.
7. דוד, שם, עמ' 239.
8. ראה דוד, שם.
9. ראה ג' שלום ומ' בית אריה, מבוא למהדורת צלום של מאמר משרא קטרין, ירושלים תשל"ח, עמ' 13–14, וראה עוד י' תשבי, משיחות בדור גירושי ספרד ופורטוגאל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 38–39, הערה 89.
10. ראה א' יערי, אגרות ארץ ישראל², רמת גן 1971, עמ' 166.
11. בקונטרס הסמיכה שערך הרלב"ח ושנדפס כנספח לספר תשובותיו, ויניציאה שכ"ה, מצינו הן בדברי הרלב"ח והן בדברי ר"י בירב התייחסות מרובה לתשובתו, ראה י' כץ, 'מחלוקת הסמיכה בין ר' יעקב בירב והרלב"ח', ציון טז (תשי"א), עמ' 28–45. התשובה גופה פורסמה על ידי ח"ז דימיטרובסקי, 'שתי תעודות חדשות על ויכוח הסמיכה בצפת', ספונות, י (תשכ"ז), עמ' קיג–קצב. דיון מחודש בעניינה של תשובה זו תוך אי אלו הבדלי גישות הובא בספרו של כץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 215 ואילך.
12. ראה שו"ת מהרלב"ח, סי' קכד. ר' משה קאסטרו מוזכר פה ושם על ידי חכמי דורו והדורות המאוחרים לו בענייני הלכה. ראה דרך משל בקובץ קטן של חידושים ותשובות לר' יוסף די טראני, כ"י ושינגטון – ספריית הקונגרס Heb. 230 (במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ס' 44806), דף [7 ב].
13. ראה שו"ת הרדב"ז, ווארשא תרמ"ב, חלק שביעי, סי' כד.

ידיעות אחדות על תולדות חייו של חכם זה מצינו באחד ממסמכי הגניזה ששרד באוסף ספריית הבודליאנה באוקספורד,¹⁴ זהו למעשה נוסח טיוטה של מעשה בית דין שהוצא בבית הדין שבמצרים בשנת שאו (ש"ז).¹⁵ באותו מעשה בית דין נידון בקצרה עניין ביצוע פרעון כתובתה של אסתר¹⁶ – אלמנת ר' משה קאשטרו – מחוב שחב לבעלה המנוח אברהם ן' שאנגי, הנזכר כבר לעיל, שאף הוא כבר לא היה באותה עת בין החיים. תביעה זו ראשיתה בירושלים וסיומה במצרים. כאשר ביקר ר' שמואל בן אברהם אבן שאנגי בירושלים תבעה ממנו מרת אסתר בבית הדין שבירושלים לפרוע את החוב שחב אביו לבעלה בסך של 'שמונים פרחים זהב בנאדקה'¹⁷ (שורות 10–11). הלה, שהודה בתביעה זו 'חייב עצמו לגבותם ולשלחם לה, ויצא ערב קבלן'¹⁸ עליהם בפני בית דין של ירושלים' (שורות 3–4). מסתבר, שמאוחר יותר, לאחר שובו למצרים, התנה שמואל הנ"ל את פרעון חובו בקבלת שטר החוב, כמקובל: 'תבע ממנה השטר ואמרה אינה יודעת היכן הוא' (שורות 7–8). כיוון שכך, לא הסכים שמואל לפרוע את חובו – חרף הודאתו בבית הדין שבירושלים – בלא שיקבל את שטר החוב לידיו. כדי לגבות את חובה ממנו מינתה מרת אסתר את 'כ"ר יעקב בוסעדא'¹⁹ (שורה 8) לטפל בכל עניין גביית חובותיה. הלה, שהיה מצויד ב'הרשאה... חתומה ומקוימת עשויה כדת וכהלכה' תבע את שמואל (שורות 9–10) בפני הדיין 'כמה"ר דוד ן' אבי זמרא נר"ו'²⁰ (שורה 11). באישור ('בהסכמת') הרדב"ז פרע שמואל את חובו ליעקב בוסעדא, וזה האחרון פטר ('בהסכמת הדיין הנ"ל') את שמואל מן החוב ואף 'בטל את השטר' – אותו שטר חוב שאבד.²¹

14. MS. Heb. e. 98 f.57a, תצלומו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שליד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ס' 21222.
15. יש בו מחיקות ונוסח מתוקן בין השיטין, ולמעשה בקטע זה טיוטה של שני מעשי בית דין שהוצאו באותו יום. אנו דנים פה בראשון בלבד. טיוטה זו קשה לקריאה במקומות אחדים, פענחתיה על פי התצלום שבמכון הנ"ל, ועל פי קריאה במקור, ועוד נעזרתי על ידי פרופ' מ' בית אריה בקריאה נוספת של המקור, ועל כך אמורה לו תודתי.
16. נזכרת בשמה גם באיגרת ששיגר ר"מ קאשטרו הנזכרת לעיל, ראה דוד, לתולדות, עמ' 243, שורה 32.
17. 'באנדקה' הוא הכינוי הערבי למטבעות זהב ונציאניות שהיו בשימוש במזרח, ראה R. Dozy, *Supplément aux Dictionnaires Arabes*, I. Leyde – Paris 1967, p. 118 מונח זה כווריאציות וכתבים שונים (כגון: 'בנדקי', 'בונדקי') מצוי במסמכי הגניזה השונים מן המאה הט"ז, ראה דרך משל באוסף קמברידג' 17, TS 13J 4, 122; TS NS 320, 114, 122; בית המדרש לרבנים בניו יורק ENA 4101, 10a ועוד הרבה. בספרות השו"ת בת הזמן לא מצאתיו אף לא פעם אחת.
18. ערב לחיוב ממון במדה שווה לחייב העיקרי, ראה א' גולאק, יסודי המשפט העברי, ספר שני, ברלין תרפ"ג, עמ' 93–94.
19. הלה נזכר גם במסמך אחר מן הגניזה, אוסף אוקספורד-בודליאנה MS. Heb. b. 11 f.18.
20. הוא החכם המפורסם שישב במצרים כארבעים שנה, ואולי אף יותר מזה. ראה עליו דיונים מסכמים: I.M. H.J. Zimmels, *Rabbi David Ibn Abi Simra (R D BS)*, Breslau 1932; I.M. Goldman, *The Life and Times of Rabbi David Ibn Zimra*, New York 1970.
21. ונראה שהכוונה להוצאת שטר שובר שהוא למעשה מבטל את שטר החוב שאבד, השוה שולחן ערוך, חו"מ, סי' נד ס"ב, וכן א' גולאק, אוצר השטרות, ירושלים תרפ"ו, עמ' 243–246.

מן הטכסט לא ניתן לעמוד על טיבם של הקשרים העסקיים שהיו קיימים בין ר"מ קאשטרו לר' אברהם אבן שאנג'י. אפשר שהיו אלו קשרי מסחר, ואולי רומזת לכך העובדה שהיו לר"מ קאשטרו קשרים עם שני יהודים נוספים במצרים, הנזכרים בראש אותו מעשה בין דין: בנימין קאשטרו²² ואברהם ן' צור²³ (שורה 2), ושניים אלו ידועים ומוכרים כמי שעסקו במסחר. מכל מקום נראה שהיו לר"מ קאשטרו קשרים טובים עם ר' אברהם ן' שאנג'י על בסיס פילנטרופי בהיות ר"מ קאשטרו משמש בתפקיד מרכזי בהנהגת הקהילה היהודית בירושלים, כפי שעולה מאותה איגרת ששיגר ר"מ קאשטרו לר' אברהם בשנת רע"ג או תחילת רע"ד (ראה לעיל). ממעשה בין דין זה עוד עולה שבשנת שאו (ש"ז) כבר לא היה ר"מ קאשטרו בין החיים. כיוון שבשנת רצ"ח נזכר עדיין חכם זה בברכת החיים, הרי שנפטר בין השנים הללו.

מעשה בית דין במצרים בשנת ש"ז²⁴

אוקספורד-בודלי MS. Heb. e. 98 f.57

1. בהיות שהיו לחכם כמה"ר משה קאשטרו נ"ע מעות ביד החכם כמה"ר אברהם ן' שאנג'י נ"ע <<והנבונים
2. כה"ר בנימין קאשטרו>> (והנבון) כה"ר אברהם ן' צור וכשהיה הנ[בו]ן כה"ר [שמו]אל בן החכם כמה"ר אברהם הנז'
3. בירושלם תבעה אותם ממנו אסתר אלמנת החכם כמה"ר משה הנז' לפרעון כתובתה וחייב

22. הלה ידוע ומוכר ממסמכי גניזה נוספים: באיגרת ששיגר בשנת שכ"ז משה זוסמן ממצרים לאמו היושבת בירושלים, נזכרת אשתו של ר' 'בנימין קשטרה' (האיגרת פורסמה על ידי ח' טורניאנסקי, 'צרור איגרות בידיש מירושלם בשנות השישים של המאה השש-עשרה', שלם, ד (תשמ"ד) עמ' 190-191). כן שרדה איגרת של ר' בנימין בענייני מסחר (אוסף בית המדרש לרבנים בניו-יורק 46, ENA 1178) ומתוכנה עולה שהוא היה סוחר אמיד, ועסק בסחר בינלאומי. אפשר שהיה שאר בשרו של ר"מ קאשטרו, ונראה ששמו שורבב בטעות בטיוטה, שכן הועבר עליו קולמוס (שורות 2, 12).

23. הלה נזכר בכמה מסמכי גניזה, מסתבר שהוא היה אחד מראשי קהל אלכסנדריה (ראה אוסף קמבריג' 88, TS AS 205). על עיסוקו במסחר עולה משלושה מסמכי גניזה שהיו לנגד עיניי: האחד – איגרת ששיגר אברהם קאשטרו, מצויה בספריית בין המדרש לרבנים בניו-יורק (ENA NS 47, 19; פורסמה על ידי במאמרי 'לתולדותיו של אברהם קאשטרו לאור מסמכים מן הגניזה', מיכאל, ט [תשמ"ה], עמ' קנא, קנה), השני הוא טיוטת מעשה בין דין אחר המצוי בקטע זה (ראה לעיל, הערה 15), ובו מצוין: 'ר' שמעיה מכר החזקה שיש לו בחנות באלגוכיין לכ"ר אברהם ן' צור', והשלישי הוא שטר בענייני מסחר, מצוי באוסף גסטר שבספריית ג'ון ריילנדס במנטשסט 8, 1861. הוא נזכר גם באיגרת ששוגרה מירושלים לאברהם בן יצחק שולאל שישב במצרים (אוסף בית המדרש לרבנים בניו יורק 42, ENA 2727; ראה דוד, משפחת שולאל, עמ' 393, 411. בחיבורו 'דברי יוסף' ר' יוסף סמברי מונה בין חכמי רשיד (Rosetta) את 'הנבון כה"ר אברהם ן' צור', ראה א' נויבאויר, סדר החכמים וקורות הימים, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 156. ייתכן אפוא שבתקופה מסוימת מחייו ישב אברהם אבן צור בעיר זו, אף כי אפשר שבשני יוסף בן שמעון עסקינן.

4. עצמו²⁵ לגבותם ולשלחם לה ויצא²⁵ ערב קבלן עליהם בפני בית דין של ירושלם וזכתה בהם
5. על יד בית דין מפרעון כתובתה כמו שראינו כתוב וחתום במעשה בין דין שהביא כ"ר
6. שמואל מן ירושלם ואמר כ"ר שמואל הנז' שהם (נדבה)²⁶ ((השמונים בנאדקה ועיקרם אינם כי אם)) חמשה
7. ושבעים (בנאדקה) ((והחמשה הם מהריוח)) והיו כתובים בשטר²⁷ ותבע ממנה השטר ואמרה אינה
8. יודעת היכן הוא אחר כך שלחה האלמנה הנז' הרשאה לנכון כ"ר יעקב בוסעדא
9. על כל זכות ותביעה שיש לה [על כל נברא]²⁸ לגבותם מהם וההרשאה הנז' חתומה
10. ומקוימת עשויה כדת וכהלכה ובכת ההרשאה תבע²⁹ את כ"ר שמואל ונתן³⁰ לו שמונים
11. פרחים זהב בנאדקה (ע"ה הכתובי בשטר והחמשה היתרים [כ]מה^{30א} שהם מהריוח) בהסכמת החכם השלם הדיין כמה"ר דוד ן' אבי זמרא נר"ו שכך הודה
12. בפנינו כ"ר יעקב המורשה הנז' שקבלם ממנו (וזה בהסכמת) ופטר³¹ את כ"ר שמואל ואביו ((וכ"ר בנימין)) וכ"ר
13. אברהם הנז'³² מן המעות הנז' פיטור גמור בכח ההרשאה הנז' ובטל³¹ את השטר הכתוב בהם
14. שכל זמן שיראה וימצא יהיה בטל וחשוב כחרס הנשבר שאין בו ממש וקנינו מן כ"ר יעקב
15. במ[נא] דכשר למקניא ביה³³ ביום שני ה' לשבט שאו³⁴
- שבתקופה מסוימת מחייו ישב אברהם אבן צור בעיר זו, אף כי אפשר שבשני יוסף בן שמעון עסקינו.
24. זוהי טיוטה שיש בה מחיקות והוספות בין השיטין, מחיקה תצויין: (( )) , הוספה בין השיטין:
25. שמואל בן אברהם ן' שאנג"י.
26. מלה מסופקת. [מלה זו נתלתה מעל להשמונים' אחרי מחיקתה, ודומה שאף היא נמחקה, ולכן קשה לקראה, ואולי נכתב 'השב', 'העה', 'עה' או כיוצ"ב - מע"פ].
27. הכוונה לשטר החוב, ראה לעיל.
28. במקום קרע, ונראה שכך יש להשלים, השווה א' גולאק, אוצר השטרות, עמ' 277, סי' רצו.
29. יעקב בוסעדא.
30. שמואל ן' שאנג"י.
- 30א. נראה כאילו כתוב 'ומה'. אלא שהתיבה מטושטשת, ואפשר שהיא נמחקה.
31. ר' דוד ן' אבי זמרא. [ואפשר, שצריך להיות 'וזה בהסכמת[ו]'] של הרדב"ז, 'ופטר' יעקב בוסעדא את ר' שמואל 'ובטל' את השטר].
32. נראה שהכוונה לאברהם ן' צור. אך כיוון שמדובר פה בסילוק תביעה של בני משפחת שאנג"י בלבד. מן הדין היה שאף המלים 'וכ"ר אברהם הנז'' ימחקו כדרך שנמחקו שתי המלים הקודמות.
33. תרגומו: בכלי שכשר לקנות בו. סיום אופייני לשטרות מכר או עסקא.
34. שנת ש"ז. בהמשך שתי מלים: 'העד רבינו', שאינן אלא פתיחתו של מעשה בין דין, שבעמוד השני.